

Hegedűs Rita

Határozószók, határozók, vonzatok – kategoriális és funkcionális szempontból *

1. Már-már közhelynek számít, hogy a magyar grammatikai szemlélet erősen történeti alapon áll. Az anyanyelvek számára készült nyelvleírások – főként azok, amelyek az alsó- és középfokú oktatásba beépülnek – különös szemléletről árulkodnak: a középpontban az osztályozás–besorolás–kategorizálás kérdései állnak. A *Mik a mondatrészek?*, *Milyen szófajokat ismersz?*, *Mi a különbség a rag-jel-képző között?*, *Hogy írjuk helyesen?*-féle kérdésekkel végeredményben el lehet tölteni nyolc–tíz tanévnyi nyelvtanórát, hisz a tananyagok összeállítói hallgatólagosan egyetértenek abban, hogy a tanuló úgyis anyanyelvi szinten beszél az anyanyelvét, tehát egy-két gyengébbre sikeredett meghatározás nem okoz senkinek sem maradandó károsodást. A helyzetet ahhoz tudnám hasonlítani, mintha matematika órán kizárólag a szabályokat, az elméletet kérnék számon a diáktól, s nem kerülne sor példamegoldásra. A magyar grammatika tanításának „megmérettetése”, a puding próbája épp a más nyelv rendszerének megértése lehetne. A magyaron keresztül elsajátított készségek gyakorlati alkalmazása megkönnyíthetné az idegen nyelv elsajátítását. További közhely arra hivatkozni, hogy a magyar nyelv szerkezete nagymértékben különbözik a közismert indoeurópai nyelvekétől, ezért megy nehezen szegény magyaroknak az idegennyelv-tanulás. Csak nézőpont kérdése, hogy egy indoeurópainak nehezebb-e magyarul tanulni, vagy egy magyar anyanyelvűnek egy indoeurópai nyelvet elsajátítani: a jelenleg rendelkezésünkre álló magyarnyelv-leírások birtokában egyiknek sincs könnyű dolga.

Abban a pillanatban, amikor sikerül kilépnünk a hagyományos szemlélet okozta szorításból, s megkíséreljük anyanyelvünket egy idegen szemüvegén keresztül figyelni, egészen más helyre kerülnek a súlypontok. A hagyományos, történeti kiindulású, klasszifikáló látásmód és a funkcionális szemlélet ütköztetésére a határozók és határozószók ingoványos területét választottam; ennek továbbgondolására gyűjtöttem össze néhány szempontot.

2. A magyar diákok visszatérő hibája a *határozó* és *határozószó* összekeverése. Ennek oka első pillantásra az elnevezések hasonló hangzása, illetve a

---

* A XI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus (Pécs, 2001. április 19.) *Magyar mint idegen nyelv* szekciójában tartott előadás írott szövegváltozata

szófaj – mondatrész különbség elégtelen tudása. Ha mélyebbre ásunk, a „szükséges ismeretek hiányából” eredő hibák kijavítása nem is olyan egyértelmű.

A következő két mondatban a megjelölt mondatrész elnevezése ugyanaz, de szófajilag egészen más kategóriába tartoznak:

(1) Péter **ebéd után** érkezik.

(2) Péter **délután** érkezik.

Miért? Miért nevezzük az első mondat határozóját névtutós névszónak, és a másodikat határozószónak? Kizárólag nyelvtörténeti okokból, amely ma már nem lehetne kritérium egy szinkrón leírásnál.

Az *-an/-en* melléknevekhez járuló toldalék (*nagyon, szépen*) tekinthető ragnak, ugyanúgy, mint a *-t* tárgyrag. Ha viszont képzőnek¹ vesszük, amely a melléknévből határozószót képez, akkor miért ne tekinthetnénk képzőnek a tárgyat „képező” *-t*-t? Ezeken és még számtalan hasonló pusztán osztályozási szemponton akár emberöltőkön keresztül el lehet vitatkozni anélkül, hogy bármelyik álláspont győzne – legfeljebb az állandóan változó nyelvi tények lépnének túl a szembenálló nézeteken és ezek képviselőin. A nyelv állandóan változik, a nyelvi rendszer folyamatosan átrendeződik: miért akarja hát az alkalmazott nyelvész, a nyelvtanár a merev, a valóságban nem is létező állapotot tanítani és számon kérni?

2.1. Természetesen a MID oktatásánál nem merül fel ilyen jellegű rigorózus kategorizálás igénye, hanem elsődleges feladatunk, hogy a kérdéses elem **funkcióját** és használati **szabályait** megtanítsuk. S éppen a funkció az a pont, amelyre az anyanyelvi oktatásnak is figyelemmel kellene lennie. A magyar mondatban a határozó funkciója az (1) igei szófajú mondatrészek, (2) a melléknévi szófajú mondatrészek bővítése valamely körülményt jelölő elemmel, illetve (3) ezek bővítése újabb körülményt jelölő elemmel. Figyeljük meg, hogy a melléknév és az ige egyaránt predikatív funkcióval bír!

A használati szabályt szemügyre véve az alábbiakra kell figyelni:

Az (1) szabály értelmében, amely az igei szófajúságot veszi figyelembe, szabályként rögzíteni kell az igei alapú képzett szavak bővíthetőségi szabályait:

- A főnévi igenevet határozóival bővíthetjük: (3) *Reggel nem szabad **hirtelen felpattanni** az ágyból.*
- Ugyanígy a határozói igenevet is: (4) *Az utcán **jobbra-balra nézegetve** haladt.*
- Ide tartozik a melléknévi igenév is: (5) *A **hirtelen kitört** vihar a házakba **kergette** az embereket.*

¹ É. KISS Katalin – KIEFER Ferenc – SÍPTÁR Péter (1998): *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Budapest. 247.

– Érdekes az *-ás/-és* képzős főnevek viselkedése: egy csoportjukat nem határozóval, hanem jelzővel kell bővíteni (már túlságosan elvesztették igei jellegüket): (6) *A korai felkelés egészséges*. Néhány összetett szóként állandósult szerkezetben határozó bővíti az *-ás/-és* képzőjű névszót: (6/a) *nagyravágás, célratörés*, de ezek a határozók finális karakterűek, semmiképpen sem nevezhetők szabad határozónak; ezekre utalok dolgozatom befejező részében, a vonzatok tárgyalásánál. Hasonlóképpen visszaköszön a határozói bővítmény a *való, levő*-s mondatoknál – természetesen a *való, levő* melléknévi igenévi tulajdonsága okán: (7) *A társaságban való viselkedést tanulni kell*. Ennél a pontnál álljunk meg: épp ezek a *való, levő*-s, illetve korlátozott típusú melléknévi igenéves szerkezetek transzformálódnak a Károly Sándor-féle² terminus szerinti *értelmező határozó*vá: (8a) *Találkoztam a szomszéd faluból való ismerőssel*. >*Találkoztam az ismerőssel a szomszéd faluból*. (8b) *Olvastad a Mátyás királyról szóló könyvet?* >*Olvastad a könyvet Mátyás királyról?*

2.1.1. Itt elérkeztünk a használati szabály második részéhez, amelyre valóban csak a külföldieknek van szüksége: a határozó és a jelző helye a fölérendelt tag előtt van, kivétel az értelmezői szerkezet – ez viszont kapcsolópont lehet pl. a németül tanuló magyarok megsegítésére, ahol a fölérendelt tag után elhelyezkedő „határozói jelző” a gyakori: *Frankfurt am Main*. Egy ügyes tanár itt szépen kiemelheti a határozó és jelző közös, bizonyos szófajhoz kötött, mondatrészkísérő funkcióját, pontosan leírhatja a melléknév és a határozói funkciójú elemek formai különbségeit, szembeállítva a tanuló anyanyelvének erre vonatkozó szabályaival.

2.2. Visszatérve a fenti eszmefuttatás egyik elemére, amely szerint határozóval predikatív szerepű elemeket bővítünk, azaz teszünk pontosabbá, adunk róla újabb információkat, tisztázhatjuk a mondathatározók (módosítószók) és partikulák funkcióját. Ezen szófajok igencsak perifériára szorultak a magyar nyelvi leírásokban, ugyanakkor elméletileg és a gyakorlatban is erősen előtérbe kerültek a modern nyugati elméleti szakirodalomban és a nyelvkönyvekben. Dolgozatomnak nem tárgya, s szellemének is ellentmond, hogy elmélyüljek a partikulák és mondathatározók közti kategoriális különbség részletes elemzésébe. Ehelyett inkább a közös vonásokra hívnám fel a figyelmet: alakjukat tekintve megfelelnek a határozói funkciójú elemek kritériumának (ld. később), denotatív funkciójuk viszont szűkebb a „rendes” határozókénál. Erősen kötődnek az adott kommunikációs helyzethez, legtöbbször az egyik résztvevő attitűdjét fejezi ki. Míg a határozók a fentiek szerint predikatív szerepre alkalmas,

² KÁROLY Sándor (1958): *Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban*. NyttudÉrt. 16. Budapest

igei szófajúságot bizonyos mértékig felmutató mondatrészeket bővítenek, addig a mondathatározók magára a propozícióra mint egészre vonatkoznak.

3. A probléma felvetése, a merev osztályozási szempontok elvetése után ideje, hogy megkíséreljük tisztázni a vitatott elemek mibenlétét. Még egyszer hangsúlyozom: a szinkrón leírásban és a nyelvtanításban nem sok keresnivalója van a történeti szempontoknak, ugyanakkor a létrejött állapot része egy pontosan leírható, megragadható, korántsem befejeződött folyamatnak – ezt pontosan megragadja, leírja a frissen megjelent Magyar Grammatika.³

A határozói funkciójú – de különböző szófajú – elemek esetében nem tudjuk követni a szófaji kategóriákhoz rendelt mondatrészi szerepek tárgyalását. Ugyanakkor természetesen meg kell tanítani ezen elemek mibenlétét, használati szabályait, s ez legvilágosabban a közös funkcióból magyarázható. A hagyományos értelemben vett határozószó, a névutó, a határozórag közötti határ nem húzható meg élesen. Ami biztosan leszögezhető: ezek az elemek viszonylag gyorsan változó szabályok szerint részt vesznek a határozó mint mondatrészi funkció betöltésében. Tehát **a határozó mint mondatrész, formailag névszó + határozói funkciót hordozó elem változó arányú kombinációjából áll.** A határozói elemek jelentésfunkciója nem ragadható meg olyan könnyen, mint a főneveké vagy igéké, nem tisztán denotatív jelentés. Főként relációfogalom, mely az adott beszédhelyzet ismeretében ragadható meg. Alakját tekintve lehet kötött: *határozórag* és szabad: *névutó, határozószó*. A „valódi határozószók” száma igen kicsi; s legtöbb esetben ezeknek is erősebb a konkrét, szituációhoz kötött valóság-vonatkozása, mint a fogalomszóknak: *kint, bent, hátul* – csak a konkrét helyzetben tudom eldönteni, hogy mihez képest *kint, bent, hátul*.

Előfordul a kettő kombinációja: *határozóraggal járó névutó* és *határozóraggal járó határozószó*.

A kötött morfémától az önálló szóig a határozói funkciójú elemek a következő fokozatokban jelennek meg: **főnévi viszonyrag** (*Az asztalnál ül*) – **névutó** (*Az asztal alatt ül*) – **határozóraggal járó névutó** (*Az erdőn át jutok leg hamarabb az országútra*) – **határozóraggal járó határozószó** (*A templomtól jobbra van a múzeum*) – **valóságos határozószó** (*Péter fent van*) – **igekötő** (*Péter felmegy*).

3.1. Ahogyan formailag egyre „függetlenednek” a főnévtől, megfigyelhető egy másfajta kötődés kialakulása: a határozói funkciójú elem elválik a főnévtől, az ígét már nem mondatrészként bővíti, hanem jelentésében pontosítja. Ez

³ KESZLER Borbála (szerk.)(2000): *Magyar Grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

a folyamat az igekötővé válás. Mai nyelvállapotunkban is tetten érhető a *hová?* kérdésre felelő határozószók igéhez kapcsolódása; s egyre több adat támasztja alá az egyéb határozószók igéhez való kapcsolódását. Nem véletlen, hogy épp a *névmási határozószók/határozószói névmások/valóságos határozószók* váltak és válnak igekötővé: ezek eredetileg deiktikus (utaló) funkcióval is rendelkeznek; másrészt bizonyos mennyiségű háttérismeretet feltételezve ez az utaló funkció adott szituációban jelentésfunkcióvá lép elő.

Ismereteim szerint elméletileg először Molecz Béla⁴ írta le az ige jelentésváltozásának hatását az igekötőrendszer kialakulására: „...mai nyelvünk tovább fejlődött, az ige elé meghatározót tesz, mely az ige fogalmát szűkebbre fogja, de éppen ezzel világosabbá, szabatosabbá, 'határozottabbá' teszi. Bizonyos igék jelentésköre kiszélesedett (túlságosan sokféle szituációban használták őket), ezért jelentéstartalmuk elszegényedett, kiüresedett (túl általános lett a jelentésük). Ahhoz, hogy a konkrét helyzetekben betöltsék információhordozó szerepüket, kénytelenek voltak maguk mellé venni olyan elemeket, amelyek jelentésüket konkréttá, egyértelművé tették az adott szituációban. Ezek az elemek *szemantikai kiegészítők*, azaz: *igemódosítók*.” Az igemódosító egyik típusa az igekötő, mely jelentésében pontosítja, egyértelműsíti az igét: „...megállapíthatjuk, hogy az igekötő olyan ADVP kategóriájú igei vonzat, mely többnyire az ige által kifejezett cselekvés bevégeztségét (*elolvas*), vagy bevégeztségét és irányultságát (*elmegy*) és sajátos módját (*átolvas*) jelöli; vagy az igével elemezhetetlen jelentéstan egységet alkotva (*berúg*) jelöl egy cselekvést/történést/állapotot. Röviden: az igekötő az ige jelentését módosítja.”⁵

3.2. A vonzat problémáját természetesen meg sem kíséreltem e dolgozat szűk keretein belül megoldani. Szem előtt tartva a vonzat *viszonyfogalom* jellegét⁶ leszögezhetjük, hogy egy-egy ige – akár igekötős ige is – egy konkrét szituációban valóságjelölő funkcióját csak bizonyos határozói kiegészítőkkal együtt töltheti be. Ezek a határozói eszközökkel kifejezett relációk különböző mértékben kötődnek az igéhez: ha csak a beszélő szubjektív döntésétől függ, akkor szabad határozóról van szó, ha szintaktikailag elengedhetetlen része az igei predikátumnak, akkor vonzat; ha csak ez a határozó hordozza a predikátum jelentésfunkcióját, akkor funkcióigés szerkezetről van szó.

Mint ahogyan a határozói szerepet betöltő elemek formai kategóriái között nem lehet éles határt húzni, ugyanúgy a funkcionális kategóriák is egy skála

⁴ MOLE CZ Béla (1900): *A magyar szórend történeti fejlődése*. Budapest. 57.

⁵ É. KISS Katalin – KIEFER Ferenc – SIPTÁR Péter (1998): *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Budapest. 34.

⁶ KIEFER Ferenc (szerk.)(1992): *Strukturális magyar nyelvtan. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 31.

különböző pontjain helyezkednek el. E pontok közül csak kiemelhetek néhány lényegesebbet, de végeredményben nem élesen elkülönülő jelenségekről, hanem folyamatról van szó.

A fentiekben vázolt meggyőződéseim szerint a nyelvtanár feladata – legyen itt szó akár idegeneket, akár anyanyelvieket tanító kollégáról – nem a nem létező osztályozás rigorózus bemagoltatása, hanem a nyelv használatához elengedhetetlenül szükséges folyamatok megvilágítása.